

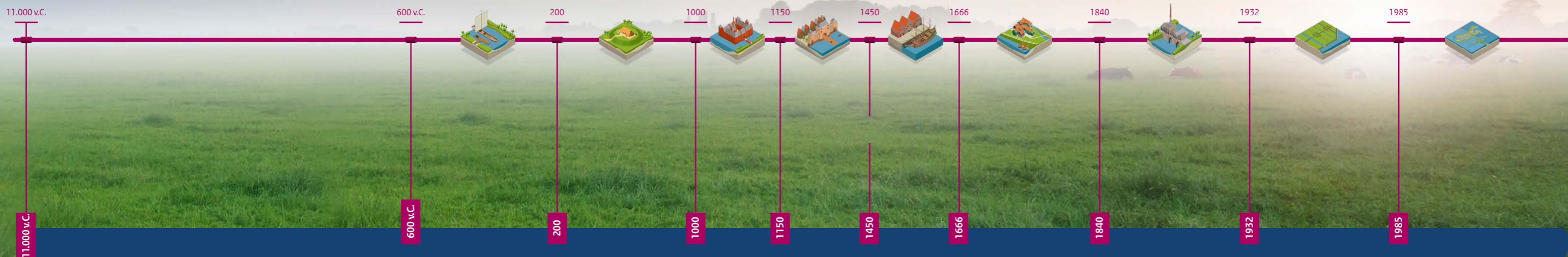
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

05 *Nederland,
land van betekenis*

Het IJsselmeer- gebied

Het IJsselmeergebied

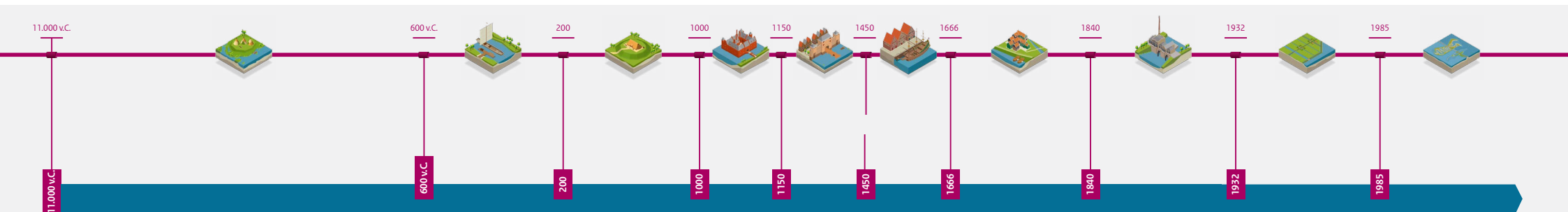

Samenvatting

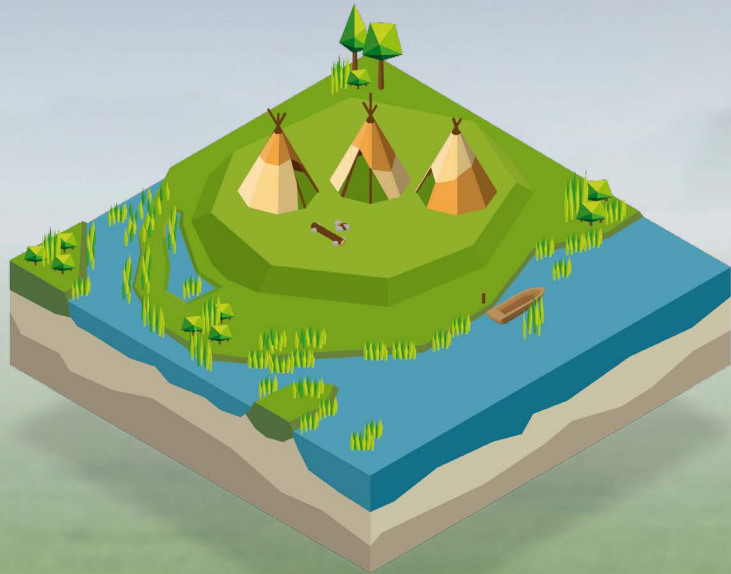
Het IJsselmeergebied heeft in de loop der eeuwen vele gezichten gekend. Deze lange geschiedenis heeft gezorgd voor een grote diversiteit aan cultureel erfgoed en bijzondere landschappen. Van aardkundige relictten uit de IJstijden tot archeologische sporen van onze verre voorouders, die in het gebied rondtrokken toen het nog land was. En van het gebouwde erfgoed uit de tijd van het Hanzeverbond tot en met de zeventiende-eeuwse intercontinentale handel op de Oost en de West. Een belangrijk deel van het erfgoed hangt samen met handel, havens, scheepvaart en de bijbehorende industrie en het visserijverleden. Een ander aspect herinnert aan de strijd tegen het water, van middeleeuwse dijken en relictten van dijkdoorbraken, dammen en damsteden, sluizen en gemalen

tot en met het stoomgemaal van ir. Wouda, de afsluiting van de Zuiderzee door de aanleg van de Afsluitdijk en de rationeel ingerichte IJsselmeerpolders van ir. Lely. De mens heeft zich in dit gebied voortdurend aangepast aan de steeds veranderende omstandigheden. Ook nu staan ons weer grote veranderingen te wachten als gevolg van onder meer klimaatveranderingen en het energie vraagstuk. Om deze veranderingen in synergie met het karakter van het gebied te ontwikkelen, biedt ons cultureel erfgoed inspiratie. Deze tijdlijn biedt inzicht in de geschiedenis en de landschappelijke karakteristieken van het IJsselmeergebied. Een rijk verleden, dat de toekomst een geschiedenis geeft.

Voor meer informatie over het IJsselmeergebied of over cultureel erfgoed als inspiratiebron voor ruimtelijke opgaven kunt u terecht op www.erfgoedenruimte.nl.

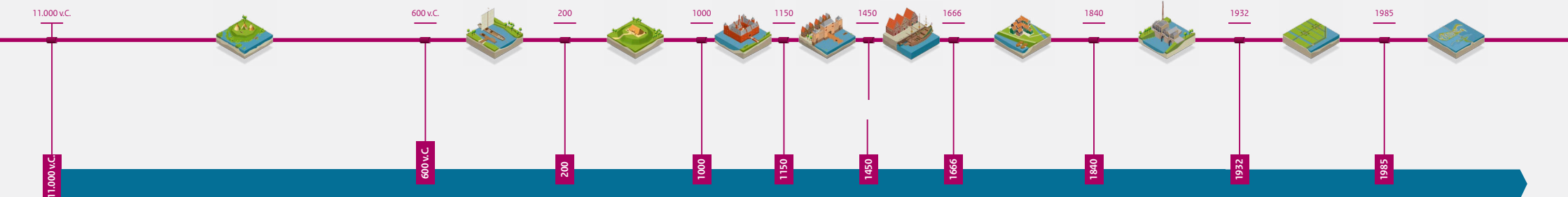
Ontstaan van het IJsselmeergebied (11.000 v.C. tot 600 v.C.)

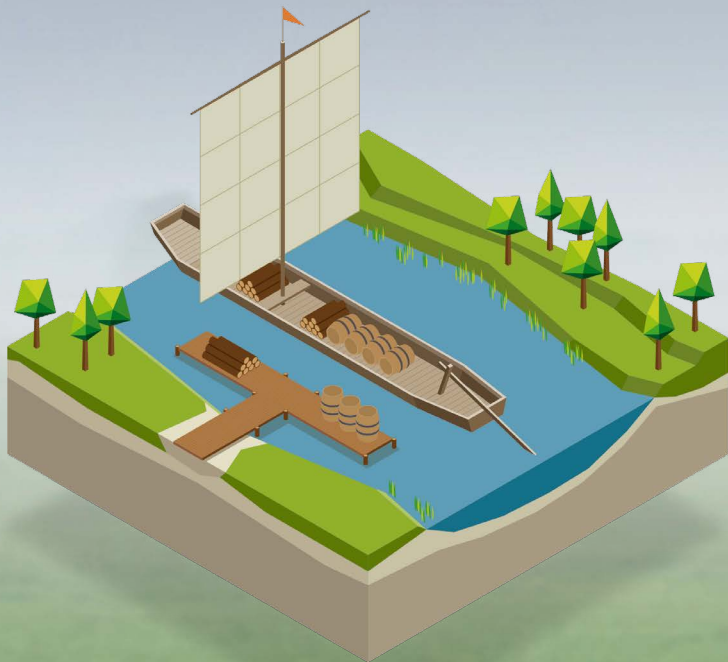
Van land naar veengebied

Na de laatste ijstijd wordt warmer. Het landijs smelt en lager gelegen delen land lopen geleidelijk onder water. De kust van Nederland vormt zich. Er ontstaan strandwallen, kwelders en kustduintjes, hogere plekken in het landschap. Mensen trekken rond en leven van de jacht, visvangst en het verzamelen van eetbare planten. Hun tijdelijke jachtkampen vestigen ze op de hoger gelegen delen in het landschap.

Vanaf ca 4.300 jaar voor onze jaartelling wonen mensen in boerderijen. Ze leven nu ook van de landbouw. Vanaf ongeveer 2.750 v. Chr. sluit de kustlijn van West-Nederland vrijwel geheel. Het water in het achterland kan niet meer weg en wordt zoet. De laaggelegen gebieden verdrinken en rond 1.500 v. Chr. is het een groot veenlandschap en kan hier niet meer gewoond worden.

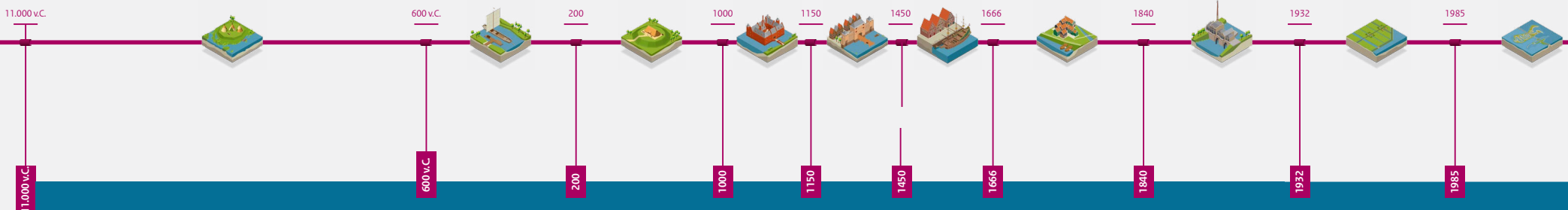
Van binnenzee tot zearm (600 v.C. tot 200) IJzertijd en Romeinse tijd

Over het meer naar de Noordzee

Vanaf 600 v. Chr. wordt het gebied weer zo af en toe bezocht. Rond circa 200 v. Chr. slagen mensen er in het veen te ontwateren door het graven van slootjes en de aanleg van klepduikers. Het veengebied wordt bewoonbaar en bewerkbaar

Er ontstaan twee grote binnenmeren, die rond het jaar o één groot meer vormen: het 'Lacus Flevo' of Flevomeer. Een getijdegeul ontstaat en zorgt voor een verbinding met zee. De Romeinen varen via dit meer en het Vlie naar de Noordzee, Engeland en Scandinavië. Na 200 vernat het gebied en wordt het opnieuw grotendeels onbewoonbaar.

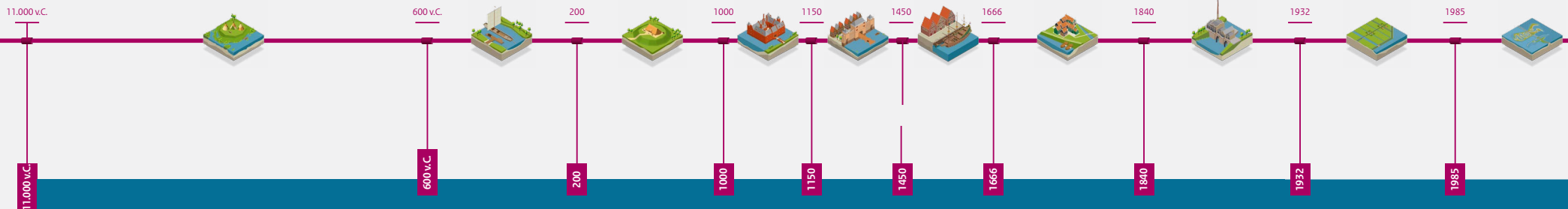
Hoog en droog wonen op de terpen (200 tot 1000) *Friese koningen, Noordzeecultuur, missionarissen, Vikingen*

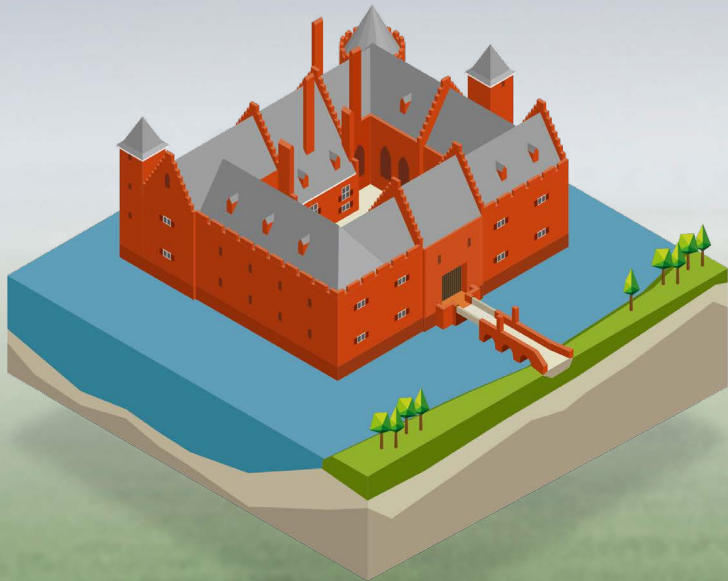
Boerderijen op hoogtes nabij het Aelmere

Vanaf de vroege middeleeuwen wordt het gebied weer bewoond. Het Flevomeer is vergroot tot een grote binnensee en heet nu Almaere. In het noordelijke deel, het huidige Friesland, wonen mensen in boerderijen op de hoogste delen of werpen terpen of werven op om droge voeten te houden. Missionarissen uit Engeland zetten voet aan wal in Friesland en stichten er kloosters. Verbindingen met de Noordzee en de Oostzee zorgen voor een levendige handel. De goederen worden hiervandaan ook verder getransporteerd naar het Middellandse Zeegebied. De waterwegen worden

ook benut door de Vikingen, die rond de negende eeuw vanuit Scandinavië onze wateren op varen. Zij stichtten zelfs kortstondig een koninkrijk op Wieringen.

De Zuiderzee als uitvalsbasis (1000-1150)

Kastelen aan het water

De vroege Zuiderzee is van groot belang voor transport, handel en tolheffing.

Er worden op strategische plekken kastelen gebouwd aan het water.

Voorbeelden zijn Kasteel Radboud bij Medemblik, het Muiderslot, de Burcht van Kuinre en het Kasteel Voorst bij Zwolle.

De ligging op een kruising van waterwegen is belangrijk, want controle over waterwegen door de heersende elite levert macht, aanzien en financiën op.

11.000 v.C.

11.000 v.C.

600 v.C.

600 v.C.

200

200

1000

1000

1150

1150

1450

1450

1666

1666

1840

1840

1932

1932

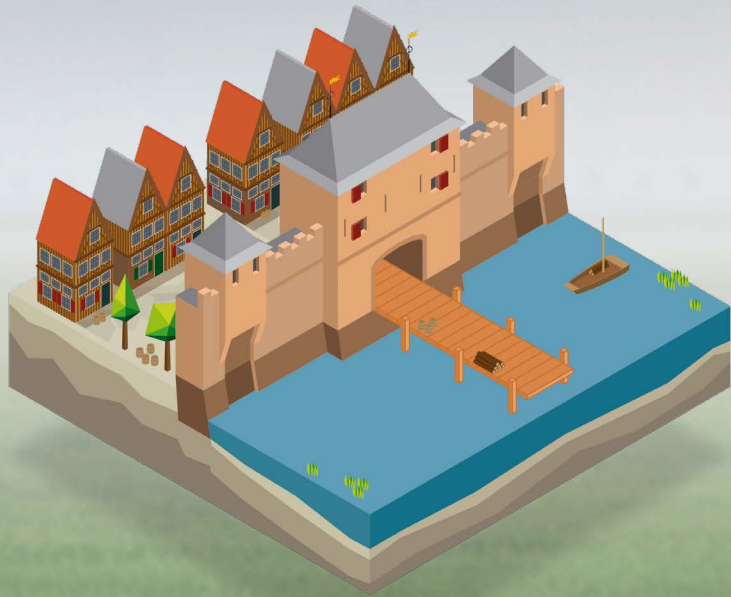

1985

1985

Bedijking en de Zuiderzee (1150-1450) *Ontginning, wateroverlast en bedijking*

Stadsmuur als waterkering

De groei van steden vanaf 1150 vraagt om meer voedselproductie. Veengebieden worden ontgonnen voor landbouw. Sloten en drainagegreppels zorgen voor de afwatering. Gevolg is dat het veen inklinkt, de bodem daalt en er wateroverlast ontstaat.

Kades en dijkes worden aangelegd om het water te keren.

Wateroverlast maakt Texel en Wieringen in 1170 tot eilanden en scheidt rond 1270 West-Friesland en Friesland. Het land om Marken, Urk en Schokland verdrinkt. Nederzettingen als Emelwerth, Marcnesse, Nagele, en Ens verdwijnen in de golven, net als het klooster bij Stavoren. Hindeloopen raakt een aantal straten kwijt, maar houdt stand. Kades en losse dijkes worden omgebouwd tot aaneengesloten dijksystemen en het onderhoud wordt vanaf 1255 georganiseerd door Waterschappen. Steden aan de Zuiderzee gebruiken de stadsmuur als waterkering. Rond 1450 bereikt het Zuiderzeegebied zijn grootste omvang.

11.000 v.C.

600 v.C.

200

1000

1150

1450

1666

1840

1932

1985

11.000 v.C.

600 v.C.

200

1000

1150

1450

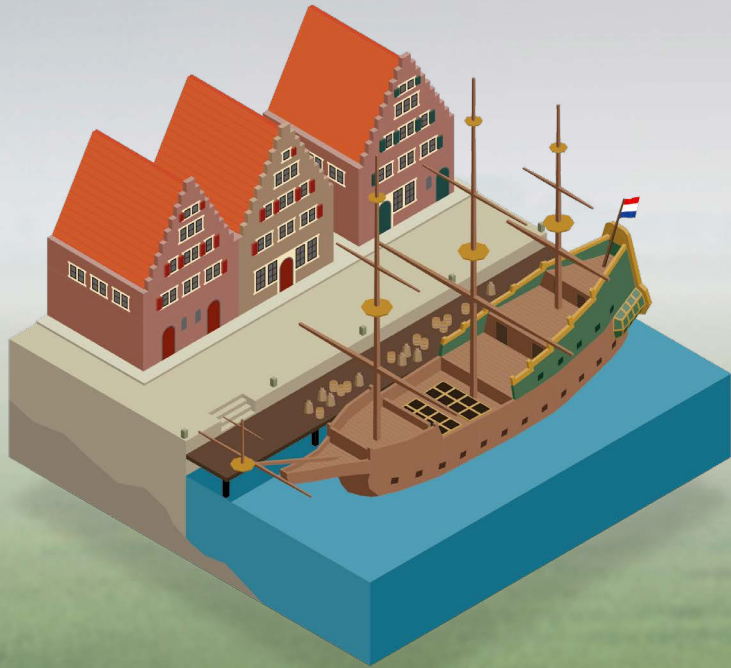
1666

1840

1932

1985

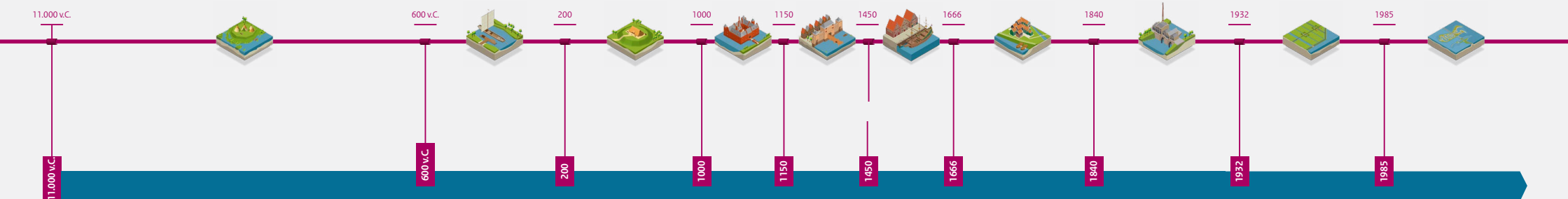
Handel, havens en (dam)steden (1150-1666)

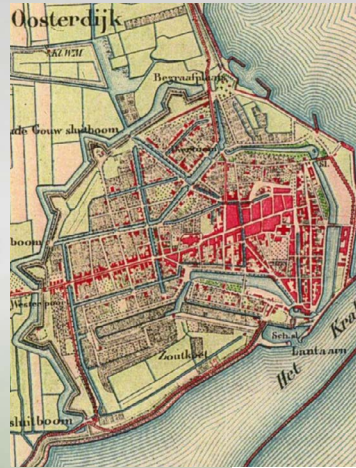
Handel met het Oostzeegebied en intercontinentale handel

Vanaf 1150 sluiten steden aan de oostzijde van de Zuiderzee zich aan bij de Hanze, een internationaal verbond van handelssteden rond het Oostzeegebied. Dankzij de internationale handel worden ze rijker en machtiger. Steden groeien, de landbouw levert steeds minder op. In Noord-Holland worden sluisen en dammen aangelegd op plekken waar veenriviertjes uitmonden. Daar ontstaan Edam, Monnikendam en Hoorn.

Sommige plaatsen krijgen havens met waterkerende kades. Amsterdam ontwikkelt zich tot de belangrijkste haven van Noordwest-Europa. De voornaamste vaarroute loopt via de Zuiderzee naar de rede van Texel en Terschelling. De oprichting van de VOC en WIC zorgde voor intercontinentale handel en brengt veel werkgelegenheid met zich mee, zoals scheepswerven, houtzagerijen, touwslagerijen, zeilmakerijen, kuiperijen en beschootbakkerijen. De goederen worden opgeslagen in pakhuizen. Ook de visserij op haring en ansjovis zorgde voor grote welvaart in het Zuiderzeegebied. Enkhuizen, Marken, Hoorn, Medemblik en Amsterdam hebben grote haringvloten.

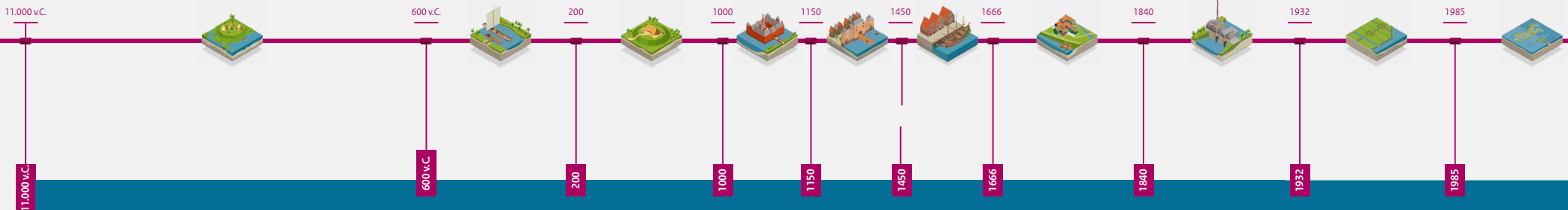
Crisis rond de Zuiderzee (1666-1840)

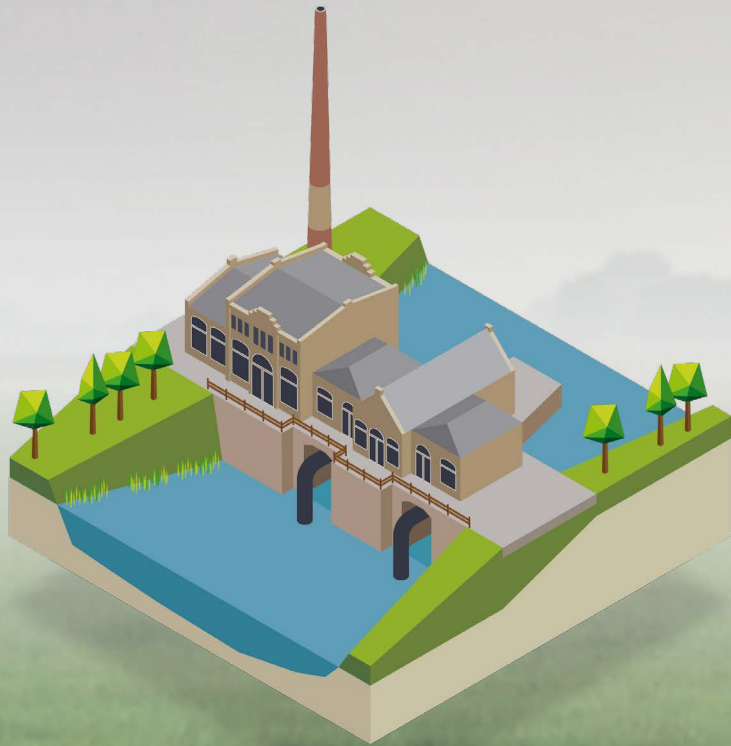
Economische neergang, overbevissing en krimpende steden

In 1666 werden zo'n 170 koopvaardijsschepen bij Terschelling vernield door een aanval van de Engelsen. Daarna verklaarden Engeland, Frankrijk, Keulen en Münster de Republiek de oorlog, en gaat het snel bergafwaarts met de economie van de hele Republiek. De steden rond de Zuiderzee hebben hieronder enorm te lijden. De visserij loopt terug door overbevissing en beperking van vangstmogelijkheden op de Noordzee en het Baltische gebied. Enkhuizen (centrum van de haringvisserij) maakt een zware recessie door, waarbij de bevolking met 75 procent krimpt. Armoede betekent ook onvoldoende geld om de dijken te onderhouden. Het gevolg is een toename van dijkdoorbraken. De versteviging van de

dijken met houten palen blijkt waardeloos als vanaf 1730 de paalworm opduikt en het hout op grote schaal aantast. Langs de hele kust worden vervolgens beschoeiingen van steen aangebracht. De oprichting van Rijkswaterstaat in 1798 zorgt voor regulier dijkonderhoud van grote wateren zoals de Zuiderzee.

Het einde van de Zuiderzee (1840-1932)

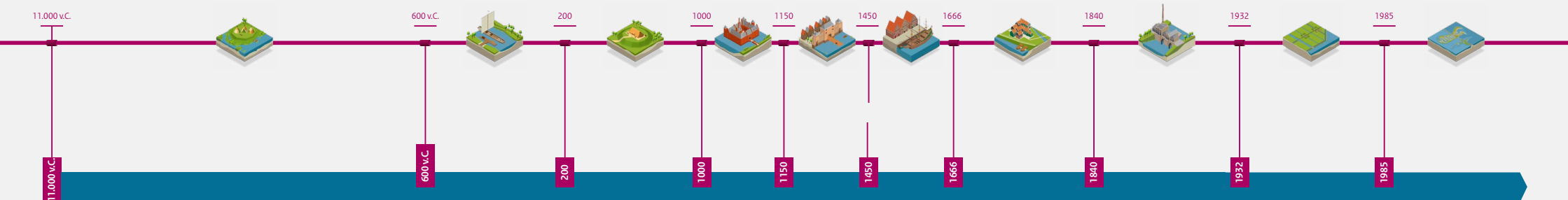
Van stoomgemaal tot Afsluitdijk

Het jonge koninkrijk en Rijkswaterstaat gaan voortvarend te werk. Na de uitvinding van de stoommachine kunnen nieuwe, grote werken gerealiseerd worden, zoals de drooglegging van het Haarlemmermeer en de aanleg van grote waterwegen zoals het Noordhollandsch kanaal en het Noordzeekanaal.

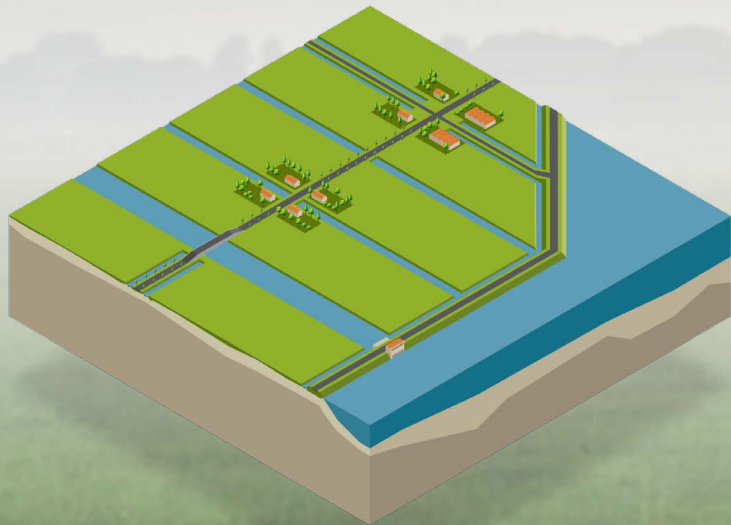
Met het motief van landaanwinning worden verschillende plannen voor inpoldering van de Zuiderzee ontwikkeld.

Het zijn de stormvloed en overstroming van 1916, gecombineerd met hongersnood, die de doorslag geven de Zuiderzeewerken te starten.

In 1932 wordt met een dam, de Afsluitdijk, het zeegat gesloten en ontstaat het IJsselmeer. In dit zoetwatermeer worden nieuwe polders aangelegd voor de voedselvoorziening (graan voor vis). De afsluiting betekent ook het einde van de visserij op zeevis.

IJsselmeerpolders (1932-1985)

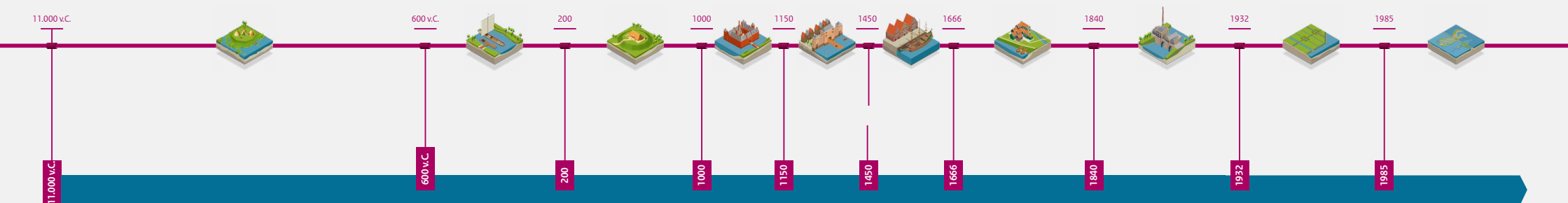
Nieuwe ingenieurskunst: strak en rationeel aangelegde polders

Na de afsluiting van de Zuiderzee in 1932 door de Afsluitdijk ontstaat het grootste zoetwatermeer van Europa, het IJsselmeer.

Onder het motief van landaanwinning ontwerpt ir. Lely in het IJsselmeer nieuwe polders: de Wieringermeer, Noordoostpolder, Oostelijk Flevoland, Zuidelijk Flevoland en Markerwaard. De eerste twee polders worden vrijwel geheel ingericht voor akkerbouw en veeteelt. Oostelijk

en Zuidelijk Flevoland worden tussen 1959 en 1968 aangelegd. Beide polders worden voor de helft ontworpen voor landbouw. Natuurontwikkeling (Oostvaardersplassen) en nieuwe steden (Lelystad en Almere) voor de bevolkingsopvang uit de Randstad zijn de andere grote ruimtegebruikers. De Markerwaard komt er uiteindelijk niet. Alleen de Houtribdijk aan de noordkant wordt aangelegd.

De Rijksdienst IJsselmeerpolders ontwerpt en voert uit. Goed zichtbaar per polder zijn de inzichten over het inrichten van nieuw land. Het zijn toonbeelden van ingenieurskunst.

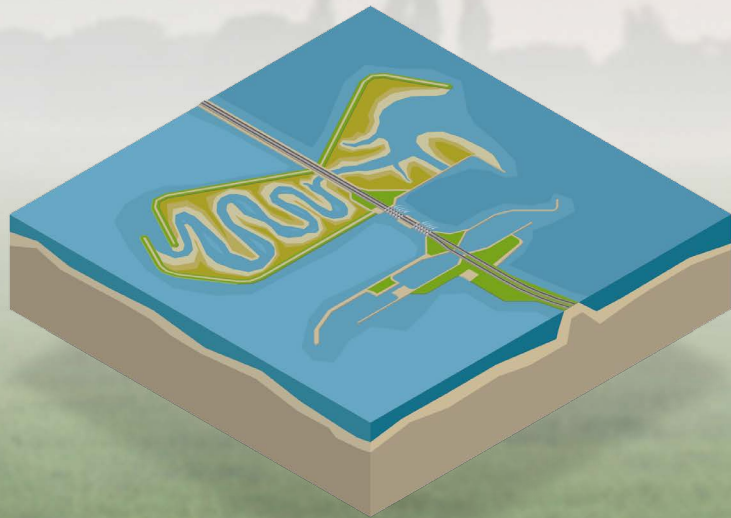

Veranderende inzichten (1985-nu)

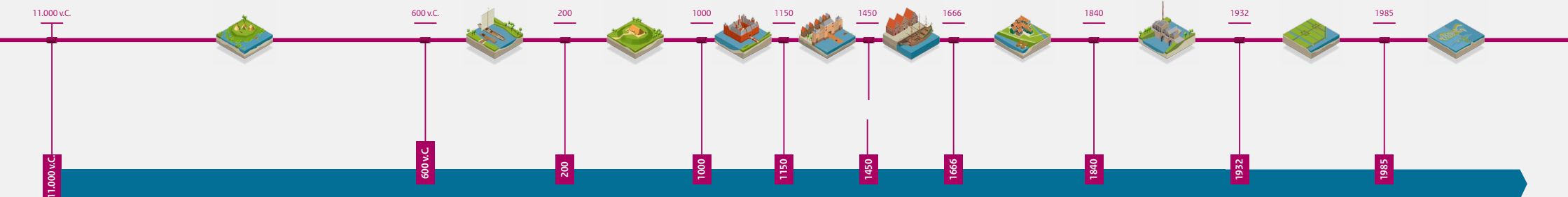
Deltaprogramma en Gebiedsagenda 205

De dijken zijn 'af', maar nieuwe ingenieurskunst is er nog steeds. Neem het IJsselooig in het Ketelmeer (1999), een eiland met cirkelvormig baggerdepot, en de Balgstuw bij Ramspol (2002), een stormvloedkering in de vorm van een opblaasbare dam tussen het Ketelmeer en het Zwartemeer. Ook het IJsselmeergebied als geheel maakt zich op voor de toekomst.

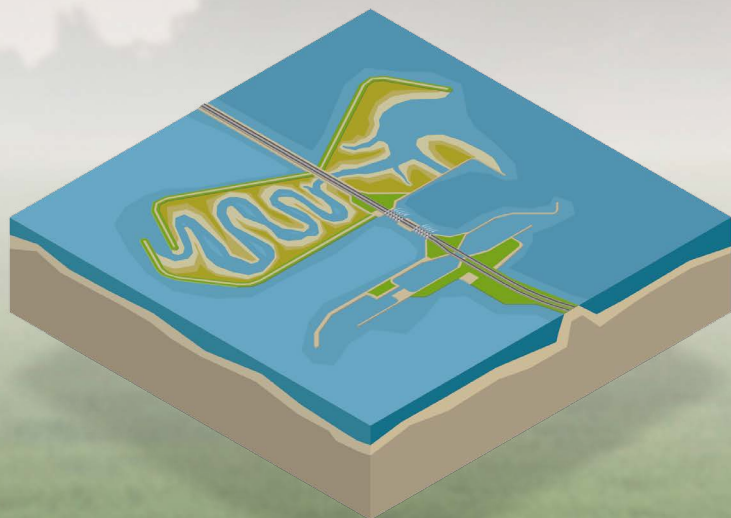

Deltaprogramma

Actuele en toekomstige problemen met afvoer en berging van water raken ook het IJsselmeergebied, als spil van de Nederlandse waterhuishouding en onze zoetwater voorraad. Het Deltaprogramma onderzoekt deze opgaven in onderlinge samenhang. Zeespiegelstijging bemoeilijkt de natuurlijke afvoer van het IJsselmeer en vraagt om een toekomstbestendige Afsluitdijk met extra afvoer en spuicapaciteit en vismigratie. Pieken en dalen in de wateraanvoer vragen om een flexibel waterpeil en een aanpassing van de bestaande waterkeringen. >

Veranderende inzichten (1985-nu) *vervolg*

> Dat heeft ook gevolgen voor de historische steden en dorpen. De aanwezige cultuurhistorische kwaliteiten vragen soms om bijzondere oplossingen, zoals uitklapbare of uitschuifbare waterkeringen.

Windturbines en blauwe energie

Met de ligging aan open water zijn de IJsselmeerpolders zeer geschikt voor de opwekking van windenergie. Concentratie van grote turbines in clusters en langs de rechte lijnen van de dijk doen recht aan de openheid en de herkenbaarheid van landschappelijke structuren. Er zijn initiatieven voor duurzame

energie zoals drijvende zonnepanelen, geothermische installaties en warmte uit oppervlakte water. En er is een proefgebied langs de Afsluitdijk voor de opwekking van 'blauwe energie' zoals getijde-energie

In de **Gebiedsagenda 2050** wordt nagedacht over de integrale opgaven van het IJsselmeergebied. Het gebied moet veilig blijven, mogelijkheden bieden voor bedrijvigheid en energie opwekking, voor toerisme en recreatie en de kwaliteit van natuur, wonen en leven handhaven en verbeteren. De cultuurhistorische karakteristieken en de ervaringen uit het verleden vormen daarbij een belangrijke inspiratiebron.

11.000 v.C.

11.000 v.C.

600 v.C.

600 v.C.

200

200

1000

1000

1150

1150

1450

1450

1666

1666

1840

1840

1932

1932

1985

1985

Ontstaan van het IJsselmeergebied – Nu

Aardkundige schatkamer

Overblijfselen uit de ijstijd, zoals keileembulten op Texel, Wieringen, Gaasterland en Urk zijn als verhogingen in het landschap nog zichtbaar. Op de bodem van het IJsselmeer liggen resten van de prehistorische mens en sporen van zijn leefwijze, zoals vuursteen en aardewerk. Op een aantal plaatsen is het oorspronkelijke landschap daar nog ongestoord aanwezig.

Musea zoals het Huis van Hilde Castricum, Wieringen Eilandmuseum Jan Lont te Wieringen, Fries museum in Leeuwarden en Erfgoedcentrum Nieuwland Lelystad hebben in hun collectie vondsten uit de prehistorie. Ze geven een indruk van deze verdronken schatkamer.

Van binnenzee tot zeearm – Nu

Archeologische schatkamer

Sporen uit de ijzertijd en de Romeinse tijd zijn door archeologisch onderzoek langs de randen van het IJsselmeer bekend, maar in het landschap is niets meer te zien uit deze tijd.

Hoog en droog wonen op terpen – Nu

Archeologische en aardkundige schatkamer

De terpen of werven zijn nog goed zichtbaar in het landschap. De terpen in Friesland hebben bijvoorbeeld vaak een oude bewoningskern. Op Marken zijn de werven nog grotendeels bewoond. En op Wieringen zijn bijzondere archeologische vondsten gedaan die verwijzen naar de Vikingtijd.

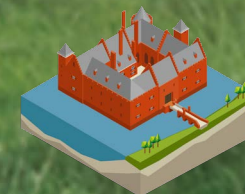

De Zuiderzee als uitvalsbasis – Nu

Samengebald erfgoed langs de randen

Kasteel Radboud en het Muiderslot hebben de tand des tijd doorstaan. Ze zijn verschillende keren verwoest en weer opgebouwd. Ze staan nog steeds als markante gebouwen aan de oever van het IJsselmeer.

Bedijking en de Zuiderzee – Nu

Oude Zuiderzeelandschappen

Grillige dijken met restanten van dijkdoorbraken, wielen, zijn nog op veel plaatsen te zien. In de nieuwe Zuiderzeepolders zijn de voormalige Zuiderzee eilanden Urk en Schokland (UNESCO Werelderfgoed) nog goed zichtbaar. De stadsmuren van Enkhuizen, Harderwijk en Kampen hebben nog steeds of opnieuw een waterkerende functie.

Handel, havens en (dam)steden – Nu

Samengebald erfgoed in havensteden en -dorpen

De meeste oude steden rond het IJsselmeer zijn betrekkelijk klein gebleven. Een uitzondering is Hoorn, dat na WOII een grote uitbreiding kreeg. Veel havensteden liggen niet meer aan groot open water door de aanleg van de Zuiderzeepolders. Middeleeuwse steden kregen in de loop van de 16^e eeuw en in de 17^e eeuw versterkingen door vestingwerken. Vaak zijn restanten van de stervormige aardwerken, muren en poorten nog te zien. Soms zijn ze dienst gaan doen als waterkerende dijken. Aan de handel herinneren de waag-, munt- en accijnsgebouwen, VOC- of WIC-kamers, rijk gedecoreerde stadspoorten, koopmanswoningen en stadhuisen. Ook zijn er nog vele water gerelateerde gebouwen zoals sluizen, gemalen, aanlegbolders, loodsen en sluiswachterswoningen.

Samengebald erfgoed in havensteden en -dorpen

In vrijwel alle havenplaatsen is nog veel dat herinnert aan het belang van de Zuiderzee. Durgerdam, Marken, Monnickendam, Edam, Hoorn, Enkhuizen, Medemblik, Makkum, Workum, Hindeloopen, Blokzijl, Vollenhove, Elburg, Harderwijk, Bunschoten, Spakenburg, Naarden, Muiden en Urk, Kampen, Zwolle en Harlingen hebben één of meer beschermd stads- of dorpsgezichten. In veel havenplaatsen ligt in de historische haven ook varend erfgoed.

De IJsselmeersteden- en dorpen zijn de belangrijkste thuishavens van de Bruine Vloot, een aanduiding voor de ruim 500 historische zeil- en motorvrachtschepen.

Het einde van de Zuiderzee – Nu

Zuiderzeewerken

De stoomgemalen van de ringvaart om het Haarlemmermeer en het Woudagemaal (UNESCO Werelderfgoed) laten nu nog zien wat stoomkracht heeft betekend voor de waterveiligheid van weleer. Het Woudagemaal functioneert nog steeds als achtervang bij hevige wateroverlast in Friesland.

De Afsluitdijk vormt nog altijd de markante scheiding tussen het IJsselmeer en de Waddenzee. Verhalen en beelden over de afsluiting van de Zuiderzee zijn te beleven in het Nieuwland Erfgoed Centrum in Lelystad.

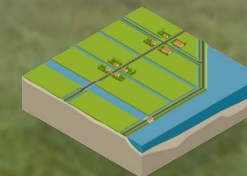
IJsselmeerpolders – Nu

Zuiderzeewerken

De lange, lineaire dijken, de strakke verkavelingsstructuur en de rationeel ingerichte dorpen en boerderijerven zijn typische kenmerken van de maakbare samenleving. De voormalige eilanden Urk en Schokland vormen hierin een opvallende uitzondering.

De IJsselmeerpolders bieden steeds opnieuw ruimte aan nieuwe maatschappelijk denkbeelden en functies, van landbouw en recreatie tot woningbouw, nieuwe natuur en windenergie. De IJsselmeerpolders hebben daarin een voorbeeldfunctie. Nagele, Schokland (Werelderfgoedcentrum), Waterloopbos, Nieuwland erfgoedcentrum en Bataviawerf zijn aantrekkelijk om te recreëren.

Over ‘Nederland, land van betekenis’

Het debat over de toekomst van de ruimtelijke inrichting van Nederland kan niet gevoerd worden zonder inzicht in de geschiedenis ervan. Ons land is een complex landschap dat steeds transformeert door nieuwe lagen toe te voegen. De reeks *Nederland, land van betekenis* laat in een aantal stappen zien hoe ons landschap veranderd is door de eeuwen heen. Het vertrekpunt is een ruimtelijke opgave, zoals duurzame energie, water, landbouw en stedelijke ontwikkeling, of een gebiedsopgave, zoals het IJsselmeergebied. Hoe kunnen we daarbij slim gebruik maken van de lessen uit het verleden en die als inspiratie gebruiken voor nieuwe ruimtelijke ontwerpen?

Daar waar verleden, heden en toekomst slim worden gecombineerd in ruimtelijke opgaven ontstaat klinkende

meerwaarde. Traditie in combinatie met vernieuwing, met een kwalitatief goed ontwerp als verbinder, kunnen zorgen voor een aantrekkelijke samenleving en een vitale economie. Het verleden wijst hierin de weg.

De reeks *Nederland, land van betekenis* wil professionals in de ruimtelijke ordening op weg helpen om hun opgave in perspectief te plaatsen en in gesprek te komen over de toegevoegde waarde van cultuurhistorie in de eigen opgave. Meer informatie en inspiratie is te vinden op de website www.erfgoedenuimte.nl.

In deze serie verschijnen: Nederland Energieland, Nederland Waterland, Nederland Kavelland, Nederland Stedenland en Het IJsselmeergebied.

Colofon

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort
Postbus 1600 | 3800 BP Amersfoort
033 – 421 7 421
www.cultureelerfgoed.nl

Infodesk

Voor al uw vragen: 033 – 421 7 456 of
info@cultureelerfgoed.nl

Met kennis en advies geeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de toekomst een verleden.

Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend.

